

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Кваліфікаційна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ З
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ
В ПОЗАУРОЧНИЙ ЧАС»**

Виконала: здобувач вищої освіти
2 курсу, групи SoO1-M23z
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Ковальчук Марина Олегівна

Керівник:
Дмітрієва Оксана Іванівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри
спеціальної та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В ПОЗАУРОЧНИЙ ЧАС.....	6
1.1. Громадянська компетентність: сутність поняття, складові та значення..	6
1.2. Проблема інтелектуальних порушень особистості в психолого-педагогічній літературі.....	19
1.3. Сутність позаурочної діяльності в сучасній системі освіти.....	27
Висновки до першого розділу.....	35
РОЗДІЛ 2 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В ПОЗАУРОЧНИЙ ЧАС.....	38
2.1. Структура громадянської компетентності, критерії та рівні її сформованості.....	38
2.2. Стан сформованості громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями.....	45
2.3. Апробація програми формування громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями в позаурочний час.....	54
Висновки до другого розділу.....	65
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	70
ДОДАТКИ.....	77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Однією з ключових задач сучасної освіти є забезпечення повноцінної інтеграції учнів з інтелектуальними порушеннями у суспільство та розвиток їх соціальних навичок. У сучасному освітньому просторі активно впроваджується принцип інклюзивності, який передбачає залучення до освітнього процесу всіх учнів, незалежно від їх фізичних чи інтелектуальних особливостей. Це вимагає розробку спеціальних підходів до формування громадянської компетентності у дітей з особливими освітніми потребами. Громадянська компетентність передбачає не лише знання законів, прав і обов'язків, але й розвиток соціальних та етичних норм поведінки. Для дітей з інтелектуальними порушеннями важливо створити умови, які допоможуть їм активно брати участь у суспільному житті, навчитися співпраці та взаємодії у соціумі.

Позаурочна діяльність надає широкі можливості для формування громадянської компетентності завдяки менш формальному характеру занять. Це дозволяє гнучкіше підходити до організації освітніх і виховних заходів, враховуючи індивідуальні особливості учнів з інтелектуальними порушеннями, стимулюючи їхню активність і залученість.

Проблемі формування громадянської компетентності особистості присвячено низку наукових праць таких дослідників, як: Р. Арцишевський, Т. Бакка, П. Вербицька, О. Кучер, Т. Ладиченко, А. Нікітін, В. Оржеховський, О. Охредько, О. Пометун, С. Позняк, С. Рябов, К. Чорна та інші (становлення й розвиток громадянської освіти як спеціалізованої галузі освіти щодо формування громадянської компетентності); М. Боришевський, Г. Гревцева, З. Возна, Л. Корінна Р. Мохнюк, О. Муляр, М. Рудь, О. Сухомлинська та інші (чілльні категорії громадянської освіти); Т. Ладиченко, Ю. Олексін, О. Пометун, Т. Смагіна, Т. Ремех та інші (сутність та структура громадянської компетентності, шляхи її формування в учнів).

На сьогодні в педагогічній науці недостатньо досліджені ефективні методи формування громадянської компетентності саме у позаурочний час для учнів з інтелектуальними порушеннями. Це відкриває простір для нових досліджень і практичних рекомендацій у цьому напрямі.

Враховуючи ці фактори, дослідження даної теми є важливим для створення сприятливих умов соціалізації учнів з інтелектуальними порушеннями та підготовки їх до активної громадянської участі в житті суспільства. Це дозволило сформулювати тему нашого наукового дослідження: **«Формування громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями в позаурочний час».**

Мета роботи – теоретичного обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність методів формування громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями в позаурочний час.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз наукових підходів до вивчення поняття «громадянська компетентність»
2. Дослідити проблему інтелектуальних порушень особистості в психолого-педагогічній літературі.
3. Вивчити сутність позаурочної діяльності в сучасній системі освіти.
4. Визначити стан сформованості громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня.
5. Розробити та апробувати програму формування громадянської компетентності в учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня в позаурочний час.

Об'єкт дослідження – учні з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня.

Предмет дослідження – формування громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань проведено аналіз та узагальнення даних науково-методичної та спеціальної літератури,

спостереження, анкетування, експеримент, кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

Елементи наукової новизни полягають у тому, що уточнено поняття «громадянська компетентність», визначено чинники формування громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня в позаурочний час, розроблено програму формування громадянської компетентності в учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня в позаурочний час, які можуть використовуватись в освітніх закладах.

Практичне значення кваліфікаційної роботи магістра полягає у можливості використання в освітньому процесі запропонованих форм, методів щодо формування громадянської компетентності в учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня в позаурочний час.

Апробація роботи. Результати кваліфікаційної роботи обговорювались на науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти».

Публікація. За результатами дослідження опубліковані тези «Методи формування громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями в позаурочний час».

База дослідження. Дослідження проводилося на базі Солобковецького навчально-реабілітаційного центру Хмельницької обласної ради. Дослідженням було охоплено 20 учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня.

Структура роботи: кваліфікаційна робота магістра складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (66 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 81 сторінку, з них основного тексту – 70 сторінок.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів теоретичного пошуку та емпіричного дослідження надало можливість зробити такі висновки:

Відповідно до *першого завдання* ми проаналізували наукові підходи до вивчення поняття «*громадянська компетентність*» та визначили, що це інтегрована здатність особи відповідально реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства та держави в ім'я свободи і справедливості, що формується на основі загальноприйнятих у суспільстві цінностей, гідного ставлення до державних символів, збагачення мовної свідомості, сукупності громадянських знань і вмінь, досвіду виконання мовних обов'язків громадянина України, готовності активно й ефективно виявляти себе за допомогою засобів державної мови в різних соціальних ролях; *формування громадянської компетентності* в учнів з інтелектуальними порушеннями – це інтегрований, комплексний і тривалий навчально-виховний процес, що передбачає створення належних умов (мотивування, практичної реалізації) для становлення цінностей, знань, навичок, умінь, досвіду, ставлень, яких набуває кожен учень як суб'єкт освіти для самовизначення в соціумі й відповідальної самореалізації, реалізації своїх прав і обов'язків з метою розвитку демократичного суспільства та держави; становлення учня як патріота, відповідального громадянина;

– *метою громадянської освіти* є формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами сім'ї, за життя територіальної громади.

Відповідно до *другого завдання* ми дослідити проблему інтелектуальних порушень особистості в психолого-педагогічній літературі і можемо констатувати, що *порушення інтелектуального розвитку* це – група патологічних

станів, що характеризується порушенням системної взаємодії між інтелектуальною та афективними сферами пізнавальної діяльності, що виявляється в загальному психічному недорозвитку з домінантним інтелектуальним дефектом та ускладненнями в соціальній адаптації.

Відповідно до *третього завдання* нашого дослідження ми вивчили сутність позаурочної діяльності і в нашій роботі під «*позаурочною*» розуміли роботу, яка проводиться безпосередньо педагогами з метою кращого виконання навчальних програм та єдиних вимог до учнів. Також ми визначили, що при організації позаурочної роботи з учнями з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня слід враховувати: зміст позаурочної діяльності, який повинен мати розвивально-виховну спрямованість і забезпечувати формування ключових компетенцій особистості в тому числі і громадянської; має бути професійне ставлення організаторів позаурочної діяльності (педагогів, керівників гуртків, клубів тощо) до організації освітнього середовища учнів з інтелектуальними порушеннями у вільний від уроків час; залучення до позаурочної діяльності батьків.

Відповідно до *четвертого завдання* ми визначили критерії та показники оцінювання громадянської компетентності в учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня, а саме: емоційно-ціннісний компонент (мотивація, емоційне ставлення до громадянської тематики); когнітивний компонент (знання, які формують громадянську позицію); комунікативно-діяльнісний компонент (вміння спілкуватись, та взаємодіяти з іншими, використання української мови для громадянських активностей); рефлексійний компонент (здатність оцінювати власні дії та здійснювати самоаналіз). Узагальнені дані усіх критеріїв оцінювання громадянської компетентності такі: достатній рівень сформованості громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня становить 20%, середній рівень – 35%, низький – 45%.

Відповідно до *п'ятого завдання* кваліфікаційної роботи нами була розроблена програма формування громадянської компетентності учнів із інтелектуальними порушеннями легкого ступеня, яка включала модулі: «Я – громадянин» «Громадська активність», «Соціальна взаємодія: «Живемо разом»,

«Культурна спадщина України», «Мій внесок у громаду». Кожен модуль включав від 3-х до 5-ти занять. Ефективність програми підтвердили дослідження: зміни відбулись у результатах середнього рівня, а саме збільшився відсоток з 35% на 45 % та низького рівня – зменшення з 45% до 30%; достатній рівень сформованості громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня залишився на рівні 20%.

Реалізація завдань дослідження підтвердила можливість і необхідність цілеспрямованого формування громадянської компетентності в учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня. Запропонована програма є ефективним інструментом для розвитку ключових компетентностей у позаурочний час.

Наша робота не претендує на повне розкриття теми дослідження. Тому перспективи подальшого дослідження можуть включати аналіз ефективності різних методик формування громадянської компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями, вивчення ролі педагогів і наставників у формуванні громадянської компетентності та їхньої професійної підготовки для цієї діяльності. Розширення згаданих напрямів сприятиме не лише розвитку та формуванню громадянської компетентності в учнів з інтелектуальними порушеннями, але й підвищенню якості інклюзивної освіти в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Умови та напрями інноваційного розвитку освіти. *Вища освіта України*. Вип. 3, 2009. С. 5-13.
2. Базильчук Л. Організація позакласної роботи в загальноосвітній школі як педагогічна проблема. *Методи і засоби забезпечення інноваційності едукативного процесу в закладах освіти / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції м. Черкаси, 24-25 квітня 2008 року*. Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. 104 с. С.4-5.
3. Бех І. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико- методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Інститут проблем виховання НАПН України*. Вип. 20. Кн. 1. 2016. Київ, 360 с.
4. Бех І. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст.*, Черкаси, 1998. С.3-6.
5. Бондаренко Н. Формування громадянської культури старшокласників засобами української мови. *II Всеукраїнська наук.-практ. конф. з он-лайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»: статті*. Суми, 6-7 черв. 2019. С. 14-21.
6. Боришевський М. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 138-144.
7. Власенко О. Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, № 62, Т. 1. Запоріжжя : КПУ. 2019. С. 94-98.
8. Войтюк І. Корекція мислення дітей старшого дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями засобами нетрадиційної зображувальної

діяльності: дис. ... канд пед. наук : 13.00.03 корекційна педагогіка. Київ 2020. 330 с.

9. Гаврилов О. Деякі аспекти організації роботи з дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю в республіці Польща. *Актуальні питання корекційної освіти*. Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2011. С. 33-42

10. Глухова Г. Позакласна робота як засіб підвищення ефективності уроку: Посібник для вчителів. К.: РШ, 2003. 119 с.

11. Головань М. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, № 8. Суми: Сумський державний університет ім. А.С.Макаренка. 2011. С. 224-233.

12. Голуб Н. До проблеми формування громадянської компетентності в учнів ліцею на уроках української мови. *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з онлайн трансляцією «Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики»*, Суми: Сумський державний університет ім. А.С.Макаренка 2019. С. 172176.

13. Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів / [Електронний ресурс]. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>.

14. Гущина Н. Нова українська школа: організація позаурочної діяльності в початковій школі на засадах партнерської взаємодії учасників освітнього процесу: навч.-метод. посіб. К. : Видавничий дім «Освіта», 2021. 160 с.

15. Державний стандарт базової середньої освіти, 2020., URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyizagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>.

16. Дерев'янко Н. Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи: дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ. 2003. 211 с.

17. Завалевський Ю. Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти: науково-метод. рек. Науково-методичний центр середньої освіти МОН України. Закарпатський філіал. Чернівці: Букрек, 2004. 47 с.

18. Закон України «Про громадянство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>.
19. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р., 2017. Відомості Верховної Ради (ВВР). № 38-39, с. 38. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
20. Кудикіна Н. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: Монографія. К.: КМПУ ім. Б.Д.Грінченка, 2003. 272 с.
21. Кузьменко О. Дидактичне забезпечення громадянської освіти в школах України. *Педагогіка та психологія: Зб. наук. праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди*, вип. 17, Харків: ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 2001. С.12-21.
22. Кучер О. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)». К., 2014. 252 с.
23. Кобильченко В., Омельченко О. Спеціальна психологія : підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2020. 224 с.
24. Кононенко П. Концепційні основи програми національно-державницького виховання. *Українознавство*, 2(27), К., 2008. С. 137-157.
25. Корольова П. Залучення батьків до гурткової роботи. Українська родина: Науково- методичний посібник. К.: Київськ. міжрегіон. інст. удоск. вчит. ім. Б. Грінченка, 2008. С.319-323.
26. Кремень В. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. Нац. акад. пед. наук України, Київ: Педагогічна думка, 2016. 448 с.
27. Лола В. Громадянськість як основа формування світогляду персоналу публічної служби. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01\(5\)/11lvvpps.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11lvvpps.pdf).
28. Ломакіна Г. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільства. *Матеріали 8-ї міжнародної науково-практичної конференції (Софія, 2012)*. Том 8. Педагогічні науки, «Бял ГРАД-БГ» ООД. С. 88-93.
29. Магдич Т. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у

системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Науковий журнал «Інноваційна педагогіка»*. Випуск 28. К., 2020. С. 7782

30. Магдич Т. Формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису: дис. ... д-ра пед. наук : 014 Середня освіта. Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир. 2021. 220 с.

31. Максимюк С. Педагогіка : Навчальний посібник. К.: Кондор, 2005. 667 с.

32. Мальцева Т. Організація спілкування молодших школярів у різновіковій групі продовженого дня. *Початкова школа*. 2012. №3. С.40-41.

33. Матвеева М.П., Миронова С.П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку. Кам'янець-Подільський, 2005. 164 с.

34. Нова українська школа : основи Стандарту освіти. Львів, 2016. 64 с.

35. Овчарук О. Характеристики освіти для демократичного громадянства : європейський контекст. Пост методика. 2013 URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103/?refresh.>]

36. Победаш І. Сутнісна характеристика громадянської компетентності в науковій літературі. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. Вип. 137. 2016. С. 275-279.

37. Пометун О. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики* / [За заг. ред. О. В. Овчарук]. К. : К.І.С., 2004. С. 66–72.

38. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки . *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. №23. С.18–20.

39. Прокопенко О. Психологічні особливості емоційно-вольової саморегуляції підлітків з розумовою відсталістю: дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.08. Київ, 2013. 200 с.

40. Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2 С.34-41. URL:

https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713638/1/%D0%93%D0%9A_%D1%81%D1%82_%D0%A3%D0%9F%D0%96_18.pdf

41. Романова І. Позаурочна діяльність молодших школярів. *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 63. С. 200-206. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2013_63_41

42. Саврасова-В'юн Т. Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2013. 23 с.

43. Синьов В. Корекційна психопедагогіка. Ологофренопедагогіка: підручник. Частина І. Загальні основи корекційної психопедагогіки (ологофренопедагогіки). Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. 238 с.

44. Синьов В. Корекційна психопедагогіка. Ологофренопедагогіка: підручник. Частина ІІ. Навчання і виховання дітей. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. 224 с.

45. Синьов В., Матвєєва М., Хохліна О. Психологія розумово відсталої дитини: підручник. Київ : Знання, 2008. 359 с.

46. Слесик К. Формування умінь спілкування молодших школярів у позакласній навчально-виховній роботі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09. Х., 2002. 256с.

47. Словник української мови в 11-ти томах, URL: <https://slovnyk.ua/>.

48. Смагіна Т. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 Теорія та методика навчання. К., 2007. 267 с.

49. Снігур Л. Психологія становлення громадянськості особистості: автореф. доктора психол. наук Київ, 2005.С. 8-20.

50. Стадненко Н. М., Матвєєва М. П., Обухівська А. Г. Нариси з олігофренопсихології. Кам'янець-Подільський: Інформ. вид-во Кам'янець-Подільського держ. ун-ту, 2002. 200 с.

51. Ступарик Б. Школі - національне виховання молоді (вибрані статті),

Івано-Франківськ: Плай, 2005. 283 с.

52. Супрун М. Корекційне навчання учнів допоміжних закладів освіти: витоки, становлення та розвиток (друга половина XIX – перша половина XX ст.): [монографія]. Київ : Вид-во Паливода А.В., 2005. 326 с.

53. Сухомлинський В. Вибрані твори в 5-ти т., Т. 3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. Т.3. Київ: Радянська школа, 1977. 668 с.

54. Сухомлинська О. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія*, № 2. 2015. С. 5-14.

55. Федорович Л. Збірник сценаріїв виховних заходів (національно-патріотичного виховання). Рокитне, 2017. 56 с.

56. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / укладач Степанова Н. М. Черкаси, 2014. 42 с.

57. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*, № 1. 2015. С.65-91.

58. Харченко Л. Формування у старшокласників морально-етичних основ культури спілкування у позакласній роботі. Харків, 1992. 20 с.

59. Хом'як І. Компетентнісний підхід до навчання правопису української мови. *Українська мова і література в школах України*. № 11. 2017. С.17-20.

60. Чувардинський О. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку. Київ – Ніжин. 2006. 276 с.

61. Шахрай В. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*, № 2, 2008. С. 123-135.

62. Шевченко Ю. Особливості розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями в сучасному освітньому просторі. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2020. № 3. С.36-52.

63. Шевчук Т. Громадянська компетентність як елемент формування особистості майбутніх фахівців. *«Young Scientist»* № 4.1 (56.1) April, 2018. С. 85-88.

64. Ягупов В. В., Свистун В. І. Компетентнісний підхід до підготовки фахівців у системі вищої освіти. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота»*, Т. 71, 2007. С. 3 - 8.

65. Doll E. A. (Ed.) *The Oseretsky Tests of Motor Proficiency* Minneapolis, 1959.

66. Jurs Pavels, Forming components of civic competence, *Journal of Teaching and Education*, [online]. № 3, 2014. s. 265-277. URL: https://www.researchgate.net/publication/292152525_FORMING_COMPONENTS_OF_CIVIC_COMPETENCE Accessed on: Oct., 21, 2019 (in Ukrainian).